

Furio PESCI*

BŁĘDY WSPÓŁCZESNOŚCI A NOWA PAIDEIA Refleksje wokół myśli Mortimera J. Adlera

Rozwój człowieka może dokonywać się efektywnie dzięki nowej propozycji paidei w ramach wszechstronnego systemu edukacji. System ten cechuje zrównoważone podejście do wzrostu intelektualnego i moralnego, a program nauczania łączy zdobywanie wiedzy, rozwój kompetencji oraz ćwiczenie się w myśleniu krytyczno-dialogicznym. Zgodnie z najczystsza tradycją humanistyczną, współcześni reprezentanci koncepcji paidei uznają również za ważne całościowe ujęcie bytu ludzkiego, w którym wymiar fizyczny nie zostaje oderwany od duchowego, a emocje poddawane są edukacji w niemniejszym stopniu niż rozum.

UWSPÓŁCZEŚNIENIE FILOZOFII ARYSTOTELESOWSKO-TOMISTYCZNEJ

Mortimer J. Adler jest dzisiaj znany z licznych koncepcji, które przyczyniły się do rozwoju współczesnej filozofii i pedagogiki. Znajduje się wśród nich stanowisko, które zarówno on sam, jak i wielu interpretatorów określiło jako arystotelesowsko-tomistyczne. Sformułował je w latach pontyfikatu Jana Pawła II, z którego myślą filozoficzną można – chociaż nie ma między tymi koncepcjami bezpośredniego związku – zasadnie je zestawiać, ze względu na liczne podobieństwa i zbieżności.

Jeden z najbardziej specyficznych rysów koncepcji Adlera stanowi prawdopodobnie jego obrona wielkich dzieł należących do tradycji zachodniej. Lektura tych ważnych książek z zakresu filozofii, nauki, literatury i historii powinna, jego zdaniem, stanowić podstawę procesu umożliwiającego uczestnictwo w kulturze, ich znajomość jest bowiem kluczowa dla pełnego wykształcenia, a przede wszystkim dla zrozumienia myśli i kultury Zachodu.

Adler uzyskał popularność w Stanach Zjednoczonych Ameryki dzięki wielokrotnie wznawianej książce *How to Read a Book*¹; w roku 1972 autor wprowadził w niej głębokie zmiany i to nowe wydanie do dzisiaj obecne jest na

* Prof. Furio Pesci – Dipartimento di Psicologia dei Processi di Sviluppo e Socializzazione, Sapienza Università di Roma, e-mail: furio.pesci@uniroma1.it.

¹ Zob. M.J. Adler, *How to Read a Book: The Classic Guide to Intelligent Reading*, Simon and Schuster, New York 1940.

rynku². Książka ta podejmuje już zasadnicze wątki filozoficzne i pedagogiczne obecne w późniejszych dziełach Adlera.

Nieco później Adler ogłasza *The Philosophy of Aristotle*³, gdzie omawiając tę filozofię, określa własne stanowisko teoretyczne – przez ponad pół wieku będzie on jednym z głównych przedstawicieli odnowionej filozofii arystotelesowskiej w Ameryce Północnej.

W tym samym czasie ukazują się dwa tomy *The Great Ideas: A Synopticon of Great Books of the Western World*⁴, obszerna praca przeglądowa zamierzona jako wprowadzenie do monumentalnej antologii, którą Adler redagował wraz z Robertem M. Hutchinsem. Na płaszczyźnie heurystycznej, jak sugeruje tytuł, zawierający termin o greckim pochodzeniu, Adler pragnie sporządzić szczegółowy i pełny wykaz kluczowych pojęć zawartych w antologii, mający ułatwić poszukiwanie i badanie ważnych idei, które znalazły swój wyraz w pozostałych pięćdziesięciu tomach wchodzących w skład serii już w pierwszym jej wydaniu. Adler był przez dziesięciolecie jednym z głównych inspiratorów publikacji wielkich dzieł filozoficznych i literackich pod redakcją wydawców *Encyclopaedia Britannica*, a do jej piętnastego wydania także redaktorem samej encyklopedii. To zaangażowanie edytorskie w sposób emblematyczny ilustruje dwa główne kierunki rozwoju twórczości Adlera, który był zarazem filozofem i skutecznym popularyzatorem wiedzy, zawsze wrażliwym na problemy współczesnej mu edukacji.

Następne dzieła stanowią – na płaszczyźnie filozoficznej – pogłębienie jego wielkiego przedsięwzięcia wydawniczego, służącego jako inspiracja, tło i podstawa jego myśli spekulatywnej. Główny temat tej myśli może zostać wyodrębniony w kontekście jego nieustannej, krytycznej konfrontacji z wielkimi ideami współczesności, przede wszystkim z ideą wolności, kluczową dla nowoczesnej i ponowoczesnej mentalności zachodniej⁵. Polityczne „powołanie” filozofii Adlera, a zwłaszcza jego przekonanie, że edukacja stanowi nieodzowne narzędzie życia w demokracji, można znaleźć również w jego tekście na temat „zdrowego rozsądku polityki”⁶. Z drugiej strony, jego humanistyczne dociekania dotyczące natury człowieka⁷ oraz najważniejszych

² Zob. t e n ż e, *How to Read a Book: The Classic Guide to Intelligent Reading*, Simon and Schuster, New York 1972.

³ Zob. t e n ż e, *The Philosophy of Aristotle*, Modern Library, New York 1952.

⁴ Zob. t e n ż e, *The Great Ideas: A Synopticon of Great Books of the Western World*, t. 1-2, Encyclopaedia Britannica, Chicago 1952.

⁵ Zob. t e n ż e, *The Idea of Freedom*, Doubleday, New York 1958.

⁶ Zob. t e n ż e, *The Common Sense of Politics: An Introduction to the Nature and Development of Political Theory*, Free Press, New York 1965.

⁷ Zob. t e n ż e, *The Difference of Man and the Difference it Makes*, Fordham University Press, New York 1967.

współczesnych błędów filozoficznych w tym zakresie mają również charakter w szerokim sensie polityczny.

W latach siedemdziesiątych Adler, który stał się już jednym z dobrze słyszalnych głosów kultury Stanów Zjednoczonych, angażuje się w pogłębianie i dalsze rozwijanie swej myśli, opracowując estetykę, w której centrum znajduje się – na sposób arystotelesowski – relacja między sztuką a mądrością praktyczną. Jest to również dziesięciolecie, w którym ukazuje się jego słynne wprowadzenie do Arystotelesa, w którym – jak głosi tytuł – przedstawia jego filozofię jako filozofię „dla wszystkich”⁸. Słowem, Adler podążał za „demokratycznym” marzeniem uczynienia Amerykanów „filozofami” myślącymi w duchu Arystotelesa, którego koncepcję uważał za stanowisko filozoficzne najbardziej pomocne w życiu w tak skomplikowanym społeczeństwie.

Realizacja tego szeroko zakrojonego projektu przewidziana była na następne dziesięciolecie i zaowocowała wykładem „aktualnej” etyki, analizą wpływu czasu na życie moralne oraz implikacji moralnych sposobu, w jaki człowiek współczesny wykorzystuje czas swojego życia⁹. Powstała wówczas również filozofia religii dla społeczeństwa zsekularyzowanego, ujmowana z perspektywy wiary otwartej – uwspółcześniona teologia naturalna¹⁰.

Wynikiem takiego poszerzenia perspektywy stał się powrót do głównych idei wyrażanych już w projekcie „wielkich książek”: prawdy, dobra, piękna, wolności, równości i sprawiedliwości, stanowiących fundament klasycznej myśli filozoficznej¹¹. Na tym fundamencie filozof może skonstruować nowy przewodnik ku dobremu życiu i pomyślności¹², przewodnik, w którym wyrażona zostanie propozycja zbadania, jak klasyczne idee filozoficzne mogą prowadzić człowieka w czasach wielkiej różnorodności. W ten sposób Adler podejmuje krytykę myśli i mentalności współczesnej, identyfikując dziesięć błędów filozoficznych¹³ – odnotowanych również w niniejszym artykule – i próbując naszkicować filozofię, która byłaby w stanie znaleźć remedium na owe błędy. Jest już wówczas w zaawansowanym wieku, niemal u kresu życia, gdy ewolucja jego wiary religijnej doprowadza go na próg nawrócenia na katolicyzm. Do chrześcijaństwa zbliżał się stopniowo, najpierw przyjmując wyznanie ewangelickie swojej żony, aby później, właśnie w ostatnich latach

⁸ Zob. t e n ż e, *Aristotle for Everybody: Difficult Thought Made Easy*, Macmillan, New York 1978.

⁹ Zob. t e n ż e, *The Time of Our Lives: The Ethics of Time*, Macmillan, New York 1980.

¹⁰ Zob. t e n ż e, *How to Think about God: A Guide for the Twentieth-Century Pagan*, Macmillan, New York 1980.

¹¹ Zob. t e n ż e, *Six Great Ideas*, Macmillan, New York 1981.

¹² Zob. t e n ż e, *A Guide to the Good Life: A Philosophy of Human Flourishing*, Macmillan, New York 1985.

¹³ Zob. t e n ż e, *Dziesięć błędów filozoficznych*, tłum. J. Marzęcki, Wydawnictwo Medium, Warszawa 1995; zob. też: t e n ż e, *Ten Philosophical Mistakes*, Macmillan, New York 1985.

życia, przejść na katolicyzm, do którego sympatię od pewnego czasu deklarował. W rozwoju tym rolę pośrednika odegrała perspektywa scholastyczna, do której odnowienia w Stanach Zjednoczonych przyczyniło się również jego dzieło filozoficzne. Godny uwagi rezultat tego ostatniego etapu jego długiej działalności intelektualnej stanowi z jednej strony refleksja nad chrześcijańskimi korzeniami myśli zachodniej, z drugiej – powrót do aktywności popularyzatorskiej poprzez opracowanie słownika filozoficznego¹⁴, będącego być może jego ostatnim szeroko zakrojonym dziełem, które łączy dociekania filozoficzne z ich popularyzacją w kulturze.

FILOZOFICZNE BŁĘDY WSPÓŁCZESNOŚCI

W złożonym stanowisku filozoficznym Adlera znajdujemy również krytyczne podejście do niektórych podstawowych aspektów współczesności, które uważał on za wartę pogłębionych badań, ważnych błędów filozoficznych, które są jego zdaniem szkodliwe dla realizacji właściwych celów ludzkiego życia: od pojmowania prawdy w sensie poznawczym po szczęście.

Adler wymienia dziesięć takich błędów, lecz przyznaje, że liczba ta została wybrana dla celów ich dobrej prezentacji – jest to liczba w pewien sposób emblematyczna, „okrągła”, umożliwiającą omówienie wielu różnorodnych idei. W przypadku niektórych opisanych przez amerykańskiego filozofa błędów można by wprowadzić dalsze rozróżnienia i podziały, inne można by uznać za tożsame lub połączyć.

Podstawą Adlera krytyki współczesności jest powrót do zachodniej tradycji filozoficznej, w dużej części opartej na wierze chrześcijańskiej i filozofii klasycznej, która przez stulecia nieustannie starała się odpowiedzieć – w ramach metafizyki i etyki – na wielkie pytania stawiane przez człowieka: o byt i życie oraz jego sens.

Historię kultury zachodniej można, zdaniem Adlera, scharakteryzować za pomocą zespołu podstawowych idei, które ujmowały strukturę rzeczywistości, proponowały wizję świata i kształtowały sposób myślenia społeczeństw europejskich przez dwa tysiąclecia, a w czasach nowożytnych, wraz z „poszerzeniem się” świata, odkryciem i zasiedleniem nowych kontynentów, zostały przeniesione również do obu Ameryk, a także do wszystkich krajów, do których kulturze zachodniej i chrześcijaństwu udało się dotrzeć i przeniknąć do społeczności lokalnych.

W procesie tym spotykamy liczne sprzeczności, rozwój kultury dokonuje się bowiem poprzez uzyskiwanie przewagi przez jedne idee i grupy, które

¹⁴ Zob. t e n ż e, *Philosophical Dictionary*, Macmillan, New York 1995.

je wyznają, kosztem marginalizacji innych grup, wyznawców innych, często przeciwnych wizji i idei. Stanowiło to o dramacie chrześcijaństwa w krajach kolonialnych, w których religia ta została utożsamiona z kulturą i ideologią zdobywców.

Historyczny początek tej wizji świata nie jest jednak związany z tymi zjawiskami socjologicznymi i politycznymi ani przez nie uwarunkowany. Niezależnie od tych przygodnych okoliczności, ze względu na ogromną trwałość owych idei, warto wydobyć strukturę myśli, na której się one opierają i uwzględnić ją w rekonstrukcji wizji świata w ujęciu chrześcijańskim i zachodnim.

Adler podjął ryzykowną próbę takiej rekonstrukcji, przedstawiając swoją dyskusyjną propozycję sprowadzenia zasadniczej struktury tej wizji świata do stu podstawowych idei. Była to próba, która spotkała się z licznymi głosami krytycznymi, niekiedy uzasadnionymi. Jednakże ze względu na jasność, z jaką powala mówić o sensie życia, koncepcja ta godna jest ponownego rozważenia dzisiaj w perspektywie pedagogicznej.

W istocie Zachód, a zwłaszcza idee, jakie wniosło chrześcijaństwo do kultury zachodniej, skupił cały swój spekulatywny wysiłek na świadomości, że życie ma sens. Tym, co cała myśl zachodnia nieustannie przez stulecia starała się przekazywać z pokolenia na pokolenie, z jednej społeczności do drugiej (próbując również otwierać się na inne kultury) jest świadomość sensu życia, sensu głębokiego, którego nic nie może podważyć i który ze względu na swoją doniosłość nabiera charakteru świętości.

Z tego względu pierwszą rozważaną ideą w swego rodzaju katalogu, który Adler – w kontekście dydaktycznym – opracowywał przez prawie pół wieku, jest idea Boga. Chrześcijaństwo zachodnie to religia, która wywołała największą zmianę w nastawieniach religijnych ludzkości. Przejście od politeistycznego pogaństwa do monoteizmu było momentem przełomowym w dziejach religii, a w aspekcie historycznym na kontynencie europejskim związane jest z pojawieniem się wiary chrześcijańskiej.

Idea Boga to idea bytu doskonałego, który – właśnie jako doskonały – jest jedyny; istnienie drugiego bytu równie doskonałego byłoby wewnętrznie sprzeczne. Cechy antropomorficzne czy nawet podludzkie, które charakteryzowały pogański Panteon, są niezgodne z doskonałością Boga. Chrześcijańska idea Boga oparta jest na idei doskonałości, która implikuje czystość Jego intencji. Teologia chrześcijańska twierdzi paradoksalnie, że Bóg jest wszechmocny, lecz Jego wszechmoc nie pozwala mu czynić zła. Gdyby Bóg był zdolny do czynienia zła, nie byłby doskonały, a zatem nie byłby Bogiem.

Z taką ideą Boga i Jego doskonałości ściśle związana jest idea bytu, która wchodząc do słownika zachodniej metafizyki, utraciła spontaniczność i bezpośredniość cechujące postrzeganie bytu leżące u początków filozofii jako takiej. Postrzeganie takie, właśnie ze względu na swoją spontaniczność i bez-

pośredniość, jest powszechnie dostępne istotom ludzkim w ich codziennym doświadczeniu.

Niezależnie od wszelkich technicznych ustaleń filozofów, bytem jest wszystko, co jest, co istnieje, co obdarzone jest istnieniem. Na tak rozumianym bycie – w najszerszym sensie tego słowa – skupia się nie tylko refleksja filozoficzna; ta wielka idea stanowiła fundament i spoiwo całej mądrości Zachodu aż do czasów kryzysu nowożytności i błędów, które się wówczas pojawiły.

Pierwszy błąd – twierdzi Adler – to relatywizm, definiowany jako przekonanie, że prawda jest względna i subiektywna, różna dla różnych osób i w różnych kulturach. Przekonując w całej swojej spuściźnie filozoficznej, że relatywizm podważa możliwość prawdy i racjonalnego dyskursu, Adler stwierdza, że istnieją uniwersalne zasady i prawdy, które można odkryć (nie zaś skonstruować czy wynaleźć) za pomocą rozumu i krytycznych dociekań.

Drugim zasadniczym błędem myśli nowożytnej było uznanie doświadczenia, przeważnie ujmowanego z perspektywy empiryzmu brytyjskiego, za jedyne źródło poznania. W tym ujęciu jedynie doświadczenie empiryczne, zwłaszcza zmysłowe, dostarcza rzetelnego poznania, inne zaś jego źródła, takie jak rozum czy intuicja, są pomijane. Zdaniem Adlera – chociaż uznaje on znaczenie danych empirycznych – rozum i refleksja intelektualna też są istotne dla zrozumienia prawd podstawowych, szczególnie w kluczowych obszarach doświadczenia egzystencjalnego człowieka, których poznanie, wyrażane w ramach etyki i metafizyki, wykracza poza zakres obserwacji empirycznej.

Z tych dwóch podstawowych błędów wypływają inne, jak negacja wartości absolutnych, odrzucenie wartości moralnych, które określa się dzisiaj jako niepodlegające negocjacji, na rzecz standardów subiektywnych i zależnych od kultury. Uznanie absolutności niektórych wartości podstawowych jest jednak konieczne dla kształtowania działania moralnego i zachowania spójności zasad etycznych. Relatywizm etyczny prowadzi do zamętu moralnego i nie tylko zagraża poszukiwaniu uniwersalnych zasad stanowiącemu jeden z najwyższych przejawów życia umysłu, lecz także podważa możliwość osiągnięcia szczęścia przez człowieka, któremu nie wystarczy to, co względne i przygodne.

Jedną z najbardziej typowych dla współczesności postaw jest redukcjonizm, tendencja do wyjaśniania zjawisk złożonych wyłącznie przez odwoływanie się do ich prostszych lub bardziej podstawowych składowych, na przykład wyjaśnianie działania człowieka za pomocą czynników czysto biologicznych bądź psychologicznych. Redukcjonizm nadmiernie upraszcza skomplikowane kwestie, których zrozumienie wymaga uwzględnienia całego kontekstu, całości doświadczenia, obejmującego nie tylko to, co zmysłowe, nie tylko zjawiska, lecz także wymiary intelektualny, moralny i kulturowy.

Innym poważnym błędem jest lekceważenie filozofii w edukacji, gdzie utrwaliła się tendencja do odmawiania wartości racjonalnym dociekaniom

i krytycznemu myśleniu na korzyść kształcenia zawodowego lub technicznego. Amerykański myśliciel był zwolennikiem (nie on jeden zresztą) kształcenia liberalnego, którego podstawę stanowiło nauczanie filozofii. Pomijanie filozofii utrudnia rozwój umiejętności krytycznego myślenia i rozumowania etycznego, a także osiągnięcie pełni wielu innych zdolności intelektualnych.

Błąd ten jest w gruncie rzeczy przyczyną fragmentacji poznania, zjawiska, które można zaobserwować w dobie nowoczesnej i ponowoczesnej, podziału wiedzy na wyspecjalizowane dyscypliny bez wystarczającego uwzględnienia połączeń między nimi. Fragmentacja poznania ogranicza zdolność zauważania i rozumienia w odpowiednio szerokim kontekście powiązań między różnymi dyscyplinami, co byłoby możliwe w przypadku zintegrowanego podejścia do nauczania, łączącego różne obszary badań w organiczną całość.

Adler trafnie uchwycił zasadniczo irracjonalistyczny wymiar myśli nowoczesnej, który dzisiaj skutkuje połączeniem właśnie irracjonalizmu w różnorodnych postaciach, takich jak dekonstrukcjonizm i posthumanizm czy transhumanizm, z postępem naukowym i technologicznym. W myśli nowoczesnej występuje swoisty opór wobec rozumu, odrzucenie racjonalności jako podstawowego narzędzia ujmowania rzeczywistości. Wszelkiego rodzaju tendencje antyracjonalistyczne podkopują dzisiaj samą możliwość racjonalnych dociekań i krytycznego myślenia.

Nowoczesność nadała uprzywilejowaną pozycję wielu formom sceptycyzmu wobec możliwości dotarcia w ludzkim poznaniu do prawdy obiektywnej; obecne jest w niej „hiperboliczne” wątpienie w istnienie obiektywnych i poznawalnych prawd. Sceptycyzm taki okazuje się barierą dla poznania i mającego znaczenie dla człowieka rozumienia rzeczywistości.

Również oddzielenie etyki od autentycznego poznania, tendencja do traktowania etyki jako kwestii odrębnej lub drugorzędnej w stosunku do szerszych filozoficznych badań nad prawdą, jest typowym błędem nowoczesności, przeciwko któremu Adler kieruje tezę o etyce silnej, stanowiącej integralną część nowego realizmu filozoficznego, w którym rozważania etyczne okazują się kluczowe dla poszukiwania mądrości oraz zrozumienia świata i ludzkiej egzystencji.

Znacząca jest w tym kontekście również postawa Adlera wobec religii i duchowości, postawa, która odzwierciedla jego szerszą wizję filozoficzną i jego krytykę nowoczesności. Zdaniem Adlera dociekania filozoficzne umożliwiają włączenie wierzeń religijnych w kontekst współczesnych postaw kulturowych, dostarczając racjonalnych analiz i głębszego ujęcia fundamentalnych pytań dotyczących egzystencji człowieka i jego najtrudniejszych dylematów moralnych.

Metoda sokratejska, metoda pytań i odpowiedzi pojawiających się w ramach dialogu, również stanowi – zdaniem amerykańskiego filozofa – właściwy

sposób rozważania kwestii religijnych i duchowych, pozwalający nauczycielom i uczniom zaangażować się w racjonalne dyskusje i krytyczną refleksję, które mogłyby poprawić zrozumienie zasad religii i ich implikacji egzystencjalnych.

Adler był bowiem również zwolennikiem teologii naturalnej, stanowiącej perspektywę umożliwiającą zrozumienie i wyartykułowanie prawd religijnych za pomocą rozumu i obserwacji świata natury. Na jego przekonania dotyczące Boga wpłynęła filozofia klasyczna, a zwłaszcza idea Boga jako pierwszej przyczyny i najwyższej zasady wszechświata, jako ostatecznego celu życia człowieka oraz źródła orientacji w obszarze etyki i wartości moralnych, pozwalającej ukształtować stabilne ramy moralne, niezbędne w poszukiwaniu osobowego spełnienia.

Dlatego właśnie w ramach swojej filozofii wychowania amerykański filozof głosił konieczność uznania nauczania religii i etyki za część właściwej, harmonijnie prowadzonej edukacji. Twierdził też, że zrozumienie tradycji religijnych i zawartych w nich nauk moralnych jest istotne dla rozwoju postaw intelektualnych i etycznych umożliwiających mierzenie się z wyzwaniami kondycji ludzkiej.

PROPOZYCJA NOWEJ, DEMOKRATYCZNEJ PAIDEI

Adler uważał lekturę i znajomość niektórych wielkich dzieł literackich (być może zbyt nielicznych, na co zwracali uwagę krytycy), za środek umożliwiający obywatelom umiarkowanie demokratycznego państwa, jakim były Stany Zjednoczone Ameryki, zaangażowanie się w „wielką rozmowę” wewnętrzną, którą każdy człowiek powinien prowadzić, wykorzystując podstawowe idee i spory, które ukształtowały myśl zachodnią.

Adlera wizja edukacji liberalnej wykracza poza uzyskanie wiedzy i kompetencji umożliwiających pełne i harmonijne ukształtowanie charakteru i umysłu. Jako namiętny czytelnik dzieł Platona i Arystotelesa, zafascynowany sokratejską metodą dialogu i majeutyką, ten wyjątkowy myśliciel północnoamerykański przekonany był, że najważniejszą rolą filozofii – również u schyłku ubiegłego stulecia i w klimacie ponowoczesności – jest poszukiwanie mądrości poprzez drobiazgowo analizy i dyskusje: prawdziwa filozofia zajmuje się podstawowymi kwestiami dotyczącymi życia, etyki i natury rzeczywistości.

Zaangażowanie Adlera w odnowienie i rozpowszechnienie wśród młodzieży sokratejskiej metody dociekań i nauczania odzwierciedla jego przekonanie o doniosłości dialogu i krytycznej dialektyki – wizję filozofii jako aktywności wspólnotowej, w której idee poddawane są próbie podczas racjonalnych dyskusji. W istocie filozofia nie była dla Adlera tylko dyscypliną naukową

i akademicką, lecz także stylem życia. Uważał, że racjonalna myśl odgrywa zasadniczą rolę w osobistym rozwoju i w skutecznym pełnieniu roli obywatela oraz pomaga rozwiązywać najbardziej złożone problemy kondycji ludzkiej.

Filozofia jest sposobem życia, praktycznym przewodnikiem prowadzenia dobrego życia. Dociekania filozoficzne powinny wpływać na sposób, w jaki jednostki podejmują decyzje, rozumieją swoje miejsce w świecie i współdziałają z innymi. Filozofia to nie tylko abstrakcyjna dyscyplina, lecz narzędzie rozwoju osobowego i etycznego, w którym istotnym punktem wyjścia jest uznanie pewnych uniwersalnych prawd i zasad jako podstawy ludzkiego poznania i doświadczenia.

W swym wpływowym dziele pedagogicznym Adler nakreślił wizję nauczania, która kładzie nacisk na znaczenie kształtowania zarazem cnót intelektualnych i moralnych. W tym podejściu do edukacji wyróżnić można trzy poziomy: kształcenie i nauczanie, coaching (rozumiany jako prowadzenie uczniów zarówno w nauce, jak i w ich codziennej aktywności i relacjach) oraz praktykę sokratejskiej metody dialogicznej, mającą pobudzać ich myślenie krytyczne.

Rozwój człowieka może dokonywać się efektywnie dzięki nowej propozycji paidei w ramach wszechstronnego systemu edukacji. System ten cechuje zrównoważone podejście do wzrostu intelektualnego i moralnego, a program nauczania łączy zdobywanie wiedzy, rozwój kompetencji oraz ćwiczenie się w myśleniu krytyczno-dialogicznym.

Adlera wezwanie do reformy edukacji było wyrazem jego przekonania, że we współczesnych mu praktykach pedagogicznych bardziej troszczono się o spełnienie wymogów kształcenia zawodowego niż o rozwój intelektualny i moralny. Zdaniem północnoamerykańskiego myśliciela należało natomiast powrócić do znanej z tradycji humanistycznej koncepcji programu nauczania, który wspiera myślenie krytyczne, rozumienie wielkich kwestii moralnych oraz daje szerokie podstawy kulturowe rozwoju życia intelektualnego.

W centrum jego propozycji pedagogicznej znajduje się idea wspólnego wszystkim programom szkolnym i akademickim rdzenia, wspólnej dla wszystkich kierunków podstawy, która obejmowałaby zasadnicze treści i teksty konieczne w kształceniu ogólnym, celowo wszechstronnym. Obrona koncepcji programu nauczania opartego na wspólnej podstawie wyraża przekonanie Adlera o doniosłości podzielanego szeroko fundamentu intelektualnego. Wspólny rdzeń obejmujący istotne teksty i treści stanowi podstawę znaczącego dla uczniów kształcenia i umożliwia im kontakt z najważniejszymi ideami tradycji zachodniej.

W kształceniu szkolnym i akademickim, na każdym jego poziomie, należy unikać ryzyka przedwczesnej specjalizacji, poznanie i zrozumienie wielkich tematów i problemów właściwych poszczególnym dyscyplinom, a także ich wzajemnych związków, pomaga bowiem w zbudowaniu bardziej spójnej i pełniejszej wizji świata.

Zasługi Mortimera J. Adlera związane są nie tylko z jego działalnością jako badacza, lecz także z licznymi inicjatywami kulturalnymi, popularyzatorskimi i edukacyjnymi podejmowanymi przez tego ważnego filozofa w drugiej połowie dwudziestego wieku; wiele z nich jest wciąż wprowadzanych z życia w amerykańskich szkołach i instytucjach edukacyjnych. Obok realizowanej przez wydawców *Encyclopaedia Britannica* inicjatywy publikacji „wielkich książek” świata zachodniego, Adler popularyzował podejście do nauczania kultury zachodniej przede wszystkim w szkołach, lecz także w różnego rodzaju organizacjach zrzeszających dorosłych lub młodzież, opartej na tak zwanej propozycji paidei (ang. Paideia Proposal).

W wypowiedziach dzisiejszych kontynuatorów Adlera¹⁵ często pojawia się termin „paideia”, jak też wzmianki o jego pochodzeniu od słowa oznaczającego dziecko (gr. pais), wskazujące na wychowanie, opiekę i kształcenie najmłodszych oraz sugerujące, że wszystko to wiąże się z ich wzrastaniem. Termin ten związany jest z wizją edukacji wszechstronnej, prowadzącej do dojrzałości fizycznej, emocjonalnej, duchowej i intelektualnej, uzyskiwanej przez całe życie.

Stwierdzenia te wymagają oczywiście wielu dopowiedzeń, a przede wszystkim wyjaśnienia sensu tego, co nazywamy „wszechstronną” wizją edukacji odwołującej się do wielości wymiarów składających się na osobę ludzką, wśród których jednym z najważniejszych jest wymiar intelektualny. Zgodnie z najczystsza tradycją humanistyczną, współcześni reprezentanci koncepcji paidei uznają również za ważne całościowe ujęcie bytu ludzkiego – takie, w którym wymiar fizyczny człowieka nie zostaje oderwany od duchowego, a emocje poddawane są edukacji w niemniejszym stopniu niż rozum.

Oznacza to również refleksję nad pojęciem dojrzałości, jednym z najważniejszych dla każdej teorii edukacji; można nawet powiedzieć, że każda epoka historyczna miała własną, szczególną wizję dojrzałości. Odniesienie do całości życia także budzi zainteresowanie z pedagogicznego punktu widzenia; uważa się, że wysiłku edukacji nie powinno się przerywać w jakimkolwiek określonym wieku, lecz podejmować przez cały czas trwania ludzkiej egzystencji. Wiąże się to z osobowym wymiarem kształcenia oraz kulturą, przebieg życia różnych osób nie jest bowiem taki sam, a zdarzenia mające miejsce w ich życiu nadają kierunek edukacji i samoedukacji jednostek oraz wyznaczają różne jej cele oraz formy, jakie przybiera. Program paidei został wprowadzony w życie w amerykańskim systemie edukacji pod koniec lat siedemdziesiątych przez samego Adlera oraz organizację zwaną Paideia Group, a podstawą ich

¹⁵ Praca organizacji, które do dzisiaj odwołują się do inicjatyw Adlera dokumentowana jest na licznych stronach internetowych (zob. zwłaszcza: Center for the Study of the Great Ideas, <https://thegreatideas.org/>; National Paideia Center, <https://paideia.org>).

działań był cieszący się wówczas tekst zatytułowany *The Paideia Proposal: An Educational Manifesto*¹⁶.

Faktycznie propozycja ta oddziaływała jak manifest pedagogiczny zwrócony do wszystkich edukatorów: nauczycieli, rodziców oraz tych, którzy pełnią funkcje opiekuńcze wobec młodych ludzi. Interesujące byłoby przemyślenie niektórych wypowiedzi Adlera, by je zaktualizować i dostosować do warunków europejskich.

Adler i jego współpracownicy przedstawiali teorię edukacji opartą na zarysie programu, który podkreślał zasadniczą potrzebę sprawiedliwości i dyscypliny w wychowaniu kulturowym młodzieży. Być może to właśnie stało się jednym z powodów niezrozumienia intencji autorów manifestu i nadania mu interpretacji konserwatywnej. W kontekście politycznym bowiem, w chwili ogłoszenia manifestu, a także później, jak można sądzić z często negatywnych reakcji na publikację przez wydawców *Encyclopaedia Britannica* serii klasycznych dzieł Zachodu, wielu uważało propozycję Adlera za próbę „zdeponowania” w umysłach młodzieży starej, w pewnym sensie arystokratycznej wizji kultury, która byłaby propozycją dla wybranych i wzmacniała podziały klasowe.

Filozoficzne poglądy Adlera są bardzo specyficzne i nawet na płaszczyźnie politycznej trudno je uznać za konserwatywne bez dalszych kwalifikacji. Propozycja powrotu do edukacji humanistycznej oznacza w jego przypadku zachętę do przyjęcia perspektywy rozwoju człowieka poprzez edukację ku pełni i harmonii, której osiągnięcie uznawane jest za prawo wszystkich młodych; odpowiada także potencjalnościom właściwym każdemu młodym człowiekowi.

Zdaniem Adlera współczesna paideia powinna opierać się zarówno na źródłach klasycznych, jak i na kulturze jej czasów – pod warunkiem, że edukację uważa się za proces rozwoju, którego korzenie tkwią w pewnej tradycji. Właśnie zwrócenie uwagi na tradycję wzbudziło głosy krytyczne, które ujawniały nie tyle błędy zwolenników manifestu, ile postawę krytyków, zbyt często pragnących przeciąć więzy łączące nowe pokolenia z przeszłością.

Polityczny zamysł propozycji Adlera ma sens autentycznie demokratyczny: przygotowanie obywateli rozumiejących, co to znaczy być obywatelem, świadomych swoich obowiązków i praw wymaga znajomości historii wielkich idei, na których opiera się – bądź powinno się opierać – uczestnictwo w życiu współczesnych społeczeństw demokratycznych.

Mówiąc bardziej szczegółowo, w manifestie z roku 1982 głoszono, że istnieją trzy najbardziej podstawowe wymogi edukacyjne, które powinny zostać

¹⁶ Zob. M.J. Adler, *The Paideia Proposal: An Educational Manifesto*, Simon & Schuster, New York 1982.

spełnione przez wszystkich młodych ludzi: pierwszym jest zdobycie umiejętności życia w sposób inteligentny i odpowiedzialny, drugim – nauczanie się, jak żyć jako obywatele, trzecim – nauczanie się, jak żyjąc w taki sposób, korzystać z tego, co czyni ludzkie życie dobrym w najpełniejszy możliwy sposób. Celem jest czerpanie radości z tego Dobra, które przejawia się w każdym dobru, jakie mamy do dyspozycji, i które należy odpowiednio doceniać, aby uzyskać spełnienie w życiu godnym człowieka także w wymiarze politycznym, obywatelskim – czyli dobre życie w arystotelesowskim i tomistycznym sensie tego terminu.

Paradygmatyczny charakter manifestu opisującego tę propozycję edukacyjną wyraża się również w zawartych w nim zasadach, które rządzą tak rozumianą paideią. Pierwsza z nich głosi, że wszystkie dzieci, wszyscy młodzi są zdolni do uczenia się. Myśl ta ma swoje źródło w długiej tradycji pedagogicznej, w czasach nowożytnych sięgającej Komeniusza, wielkiego czeskiego teoretyka edukacji, który jako pierwszy głosił ideę pampaedii¹⁷, czyli przekonanie o powszechnej zdolności uczenia się, zdolności cechującej człowieka jako takiego; idea ta dotarła do nas jako najbardziej charakterystyczny rys humanizmu pedagogicznego.

Oczywiście, można cofnąć się w czasie jeszcze dalej, do chrześcijańskich korzeni tej idei, związanej – jak wykazuje Jan Amos Komeński w swym arcydziele pedagogicznym *Wielka dydaktyka*¹⁸ – z przekonaniem, że człowiek jest obrazem Boga i jako taki obdarzony jest potencjalnościami, przywilejami właściwymi istotom duchowym, których nie ograniczają ani definitywnie nie warunkują przygodne okoliczności fizyczne i materialne.

W konsekwencji wszyscy młodzi ludzie mają prawo do wykształcenia o takiej samej jakości, a nie tylko w takiej samej ilości. Jakość szkoły, której młodzi zostają powierzeni, powinna być jakością, której najmądrzejsi rodzice pragnęliby dla swoich dzieci, a najlepszą edukacją dla najlepszych jest najlepsza edukacja dla wszystkich. Zresztą szkoła w swoim najlepszym kształcie stanowi przygotowanie do edukacji ogólnej trwającej przez całe życie, ocena szkół powinna zatem zależeć od tego, co oferują, by umożliwić takie przygotowanie.

Głównym źródłem autentycznego kształcenia jest aktywność umysłowa tego, kto się uczy – z pomocą nauczyciela, który działa jako przyczyna drugiego rzędu, towarzysząca procesowi uczenia się. W szkołach należy zatem prowadzić trzy typy nauczania: nauczanie treści kanonicznych, wyrabianie

¹⁷ Zob. J.A. K o m e n s k i, *Pampaedia*, tłum. K. Remerowa, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1973.

¹⁸ Zob. t e n ż e, *Wielka dydaktyka*, tłum. K. Remerowa, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1956.

zdolności i umiejętności potrzebnych do uczenia się oraz dialog sokratyczny podczas dyskusji seminaryjnych. Oczekiwane rezultaty tych trzech typów nauczania to odpowiednio: uzyskanie uporządkowanej wiedzy, ukształtowanie nawyków i kompetencji zwłaszcza w zakresie posługiwania się językiem i logiką matematyczną oraz wzrost intelektualnego zrozumienia podstawowych idei filozoficznych i głównych problemów ludzkiego życia. Proces uczenia się i osiąganie tych wyników powinny być oceniane w przypadku każdego ucznia osobno, w kontekście jego szczególnych kompetencji, nie zaś tylko – jak to niemal zawsze ma miejsce – porównawczo i wybiórczo.

Ten, kto kieruje szkołą, nie powinien nigdy być jedynie administratorem, lecz pełnić funkcję nauczyciela-przewodnika, angażującego się wraz z całym gronem pedagogicznym w planowanie i nieustanną reorganizację szkoły, rozumianej jako wspólnota edukacyjna. Nauczyciele powinni być przede wszystkim osobami zaangażowanymi w proces kształcenia, a pragnienie kontynuowania własnej edukacji winno być najważniejszą motywacją tych, którzy poświęcają życie uprawianiu zawodu nauczyciela.

FILOZOFICZNY I PEDAGOGICZNY ZWIĄZEK MIĘDZY HUMANIZMEM A DEMOKRACJĄ

Konkludując, należy przyznać, że Adler był uważnym i wrażliwym krytykiem współczesności, zwłaszcza pojawiających się w jego czasach wypaczeń: wewnętrznie sprzecznego niedoceniań natury ludzkiej, tendencji do lekceważenia lub zbyt niskiej oceny złożoności i głębi człowieka. Konfrontując się krytycznie ze współczesnością, myśliciel ten opracował realistyczną filozofię prawdy obiektywnej, racjonalnego dociekania oraz integracji poznania, by przeciwstawić się relatywizmowi, redukcjonizmowi i fragmentacji wiedzy, które są niemal nieuchronnymi konsekwencjami „błędów filozoficznych”, przypisywanych przez Adlera współczesności, od dekonstrukcjonizmu po fantastyczne dążenie do „postczłowieczeństwa”. Tendencje te oznaczają unieważnienie tego, co ludzkie, w epoce czwartej rewolucji przemysłowej i związanych z nią przemian technologicznych i środowiskowych.

Dzieło Adlera, zachęcając do powrotu do podstawowych zasad filozoficznych i uznania wzajemnych związków między różnymi obszarami poznania, od nauk empirycznych po różne formy mądrości religijnej, stanowi moim zdaniem humanistyczną alternatywą do dziś aktualną – i możliwą do realizacji. Realizm amerykańskiego filozofa, odzwierciedlający różnorodność i szerokość jego zainteresowań, połączony z obroną kształcenia liberalnego, metody sokratycznej i „wielkich idei” zaczerpniętych od klasyków kultury europejskiej, wyraża się w emblematycznym zaangażowaniu w integrację zdobywania

wiedzy i edukacji do aktywności obywatelskiej, które oddziałuje na nas do dzisiaj.

Tłum. z jęz. włoskiego Patrycja Mikulska

BIBLIOGRAFIA / BIBLIOGRAPHY

- Adler, Mortimer J. *Aristotle for Everybody: Difficult Thought Made Easy*. New York: Macmillan, 1978.
- Adler, Mortimer J. *Art and Prudence: A Study in the Philosophy of Art*. New York: Macmillan, 1974.
- Adler, Mortimer J. *The Common Sense of Politics: An Introduction to the Nature and Development of Political Theory*. New York: Free Press, 1965.
- Adler, Mortimer J. *The Difference of Man and the Difference it Makes*. New York: Fordham University Press, 1967.
- Adler, Mortimer J. *Dziesięć błędów filozoficznych*. Translated by Józef Marzęcki. Warszawa: Wydawnictwo Medium, 1995.
- Adler, Mortimer J. *The Great Ideas: A Synopticon of Great Books of the Western World*. Vols. 1–2. Chicago: Encyclopaedia Britannica, 1952.
- Adler, Mortimer J. *A Guide to the Good Life: A Philosophy of Human Flourishing*. New York: Macmillan, 1985.
- Adler, Mortimer J. *How to Read a Book: The Classic Guide to Intelligent Reading*. New York: Simon and Schuster, 1940.
- Adler, Mortimer J. *How to Read a Book: The Classic Guide to Intelligent Reading*. New York: Simon and Schuster, 1972.
- Adler, Mortimer J. *How to Think about God: A Guide for the Twentieth-Century Pagan*. New York: Macmillan, 1980.
- Adler, Mortimer J. *The Idea of Freedom*. New York: Doubleday, 1958.
- Adler, Mortimer J. *The Paideia Proposal: An Educational Manifesto*. New York: Simon & Schuster, 1982.
- Adler, Mortimer J. *Philosophical Dictionary*. New York: Macmillan, 1995.
- Adler, Mortimer J. *The Philosophy of Aristotle*. New York: Modern Library, 1952.
- Adler, Mortimer J. *Six Great Ideas*. New York: Macmillan, 1981.
- Adler, Mortimer J. *Ten Philosophical Mistakes*. New York: Macmillan, 1985.
- Adler, Mortimer J. *The Time of Our Lives: The Ethics of Time*. New York: Macmillan, 1980.
- Center for the Study of the Great Ideas, <https://thegreatideas.org/>.
- Komeński, Jan Amos. *Pampaedia*. Translated by Krystyna Remerowa. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973.
- Komeński, Jan Amos. *Wielka dydaktyka*. Translated by Krystyna Remerowa. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1956.
- National Paideia Center, <https://paideia.org>.

ABSTRAKT / ABSTRAKT

Furio PESCI – Błędy współczesności a nowa paideia. Refleksje wokół myśli Mortimera J. Adlera (tłum. Patrycja Mikulska)

DOI 10.12887/38-2025-3-151-13

Mortimer J. Adler, kluczowa postać w filozofii wychowania, podkreślał znaczenie „wielkich książek” tradycji zachodniej dla harmonijnie prowadzonej edukacji. Jego praca *How to Read a Book* stanowi przewodnik pomocny w głębokiej lekturze tekstów filozoficznych i naukowych. W *The Philosophy of Aristotle* oraz *The Great Ideas* analizował on podstawowe pojęcia filozoficzne. Adler odrzucał współczesny relatywizm, broniąc programu nauczania łączącego myślenie krytyczne, etykę i filozofię jako środki pozwalające zrozumieć prawdy uniwersalne. Krytykował filozofię współczesną za dziesięć błędów, między innymi relatywizm, empiryzm i odrzucenie wartości absolutnych, które uważał za niezbędne do spełnienia się człowieka. Potępiał redukcjonizm, antyracjonalizm oraz zaniedbanie filozofii edukacji, która wzywałaby do integracji rozumowania, dobrego moralnie działania i duchowości. Bronił teologii naturalnej i zachęcał do nauczania religii i etyki w ramach edukacji holistycznej. Adler uważał studiowanie wielkich książek za zasadnicze we wspieraniu myślenia krytycznego i zaangażowania obywatelskiego. Twierdził, że edukacja winna nie tylko przygotowywać jednostki do osiągnięcia sukcesu zawodowego, lecz także uczyć pielęgnowania cnót moralnych oraz aktywnego uczestnictwa w życiu wspólnoty demokratycznej. Zdaniem Adlera filozofia jest nie tylko dyscypliną akademicką, lecz sposobem życia nakierowanym na zrozumienie rzeczywistości oraz prawd etycznych poprzez racjonalne dociekanie, a wszechstronna edukacja liberalna stanowi środek do rozwoju cnót intelektualnych i moralnych.

Słowa kluczowe: paideia, The Great Books Project, *The Great Ideas*, współczesność

Kontakt: Dipartimento di Psicologia dei Processi di Sviluppo e Socializzazione, Sapienza Università di Roma, Via dei Marsi 78, 00185 Roma, Italia
E-mail: furio.pesci@uniroma1.it
<https://research.uniroma1.it/researcher/5dad9154d3c8a6dd8998315ddbf7116-fc9a9e1e1cf53ce2c824c2aca>

Furio PESCI, Errors of Modernity and the New Paideia: On the Thought of Mortimer J. Adler (trans. Patrycja Mikulska)

DOI 10.12887/38-2025-3-151-13

Mortim J. Adler, a key figure in philosophy of education, emphasized the importance of the “great books” of the Western tradition for harmonious education. In *How to Read a Book*, he offered a guide to deep reading of philosophical

and scientific texts, while in *The Philosophy of Aristotle* and *The Great Ideas*, he explored fundamental philosophical concepts. Adler rejected modern relativism, advocating for a curriculum that integrated critical thinking, ethics, and philosophy as a means to understand universal truths. He criticized modern philosophy for ten mistakes, for instance, relativism, empiricism, and the denial of absolute values, which he believed hindered human flourishing. He condemned reductionism, anti-rationalism, and the neglect of philosophy in education, calling for an approach that integrates reasoning, morally good behavior, and spirituality. He defended natural theology and advocated for studying religion and ethics as part of a holistic education.

Adler viewed the study of great books as essential for fostering critical thinking and civic engagement. He argued that education should not only prepare individuals for professional success but also help them cultivate moral virtues and actively participate in democratic life. According to Adler, philosophy was not a mere academic discipline, but a way of life aimed at understanding reality and ethical truths through rational inquiry, while comprehensive liberal education is a means to develop intellectual and moral virtues.

Keywords: paideia, The Great Books Project, *The Great Ideas*, modernity

Contact: Department of Psychology of Development Processes and Socialization, The Sapienza University of Rome, Via dei Marsi 78, 00185 Rome, Italy

E-mail: furio.pesci@uniroma1.it

<https://research.uniroma1.it/researcher/5dad9154d3c8a6dd8998315ddb7116fc9a9e1e1cf53ce2c824c2aca>